

RODZINNE UWARUNKOWANIA ZADANIOWEJ I OBRONNEJ STRATEGII RADZENIA SOBIE MŁODZIEŻY W TRUDNYCH SYTUACJACH SPOŁECZNYCH

Danuta Borecka-Biernat
Instytut Psychologii
Uniwersytet Wrocławski

FAMILY CONDITIONS OF THE TASK AND DEFENSIVE COPING STRATEGY OF YOUNG PEOPLE IN THE DIFFICULT SOCIAL SITUATIONS

Summary. The objective of the research was the recognition of the part played by the educational attitudes of parents in the determination of the task and defensive (aggression, duck) coping strategy of young people in the difficult social situations as well as the attempt to determine if the task and defensive coping strategy of the youth occurs together with the task and defensive coping strategy of the parents (one of them or both). During the research there were used the Roe-Siegelman type III PCR form for the examination of parental attitudes' perception, author's questionnaire for the examination of the coping strategy of young people in the difficult social situations and the author's questionnaire for the examination of the coping strategy of parents in the difficult social situations (RRTSS). For the statistical analyses there were used the results of 293 students, 13-15 years old.

The results of the research show that the part of predictors, which moderately (69%-79%) allow to foresee the aggression (duck) and task coping strategy of adolescent youth in the difficult social situations, is played by the complex of defined family variables: educational attitudes of parents perceived by the adolescent youth: loving attitude, father's liberal and excessively protective attitude, mother's rejective attitude as well as the defensive (aggression, duck) and task coping strategy of parents perceived by the youth.

It's not out of place to mention that on the basis of the analysis of research results there weren't determined the fundamental psychological indices – predictors among the family variables differentiating the youth using the aggression strategy in the coping in the difficult situations and the youth using the avoidance of confrontation with the difficult situation as the coping method.

Adres do korespondencji: Danuta Borecka-Biernat, Instytut Psychologii, Uniwersytet Wrocławski, ul. Dawida 1, 50-527 Wrocław, e-mail: dbb@dawid.uni.wroc.pl

Wprowadzenie

Sytuacje trudne nie są w życiu człowieka czymś zupełnie wyjątkowym. Przeciwnie, towarzyszą człowiekowi od wczesnego dzieciństwa. Sytuacji tych nie da się wykluczyć z życia człowieka. O sytuacji trudnej możemy mówić wtedy, gdy „układ stosunków między człowiekiem i jego otoczeniem charakteryzuje się brakiem zrównoważenia (odpowiedniości) lub niezgodnością dążeń, wartości, celów a możliwościami realizacyjnymi (kompetencje) lub właściwościami jednostki oraz warunkami jej życia i aktywności (otoczenia) (por. Tyszkowa, 1978, s. 5).

Spośród wielu możliwych układów, jakie można objąć pojęciem sytuacji trudnej, na uwagę zasługują trudne sytuacje społeczne, do których zalicza się sytuacje społecznej ekspozycji, oceny i krytyki, sytuacje konfliktu i sytuacje nacisku społecznego (por. Tyszkowa, 1977). W każdej z sytuacji trudnej ma miejsce zagrożenie; przy czym zagrożenie to dotyczy wartości najwyższych, jak zdrowie czy życie, ale może również dotyczyć dobrej opinii, społecznej pozycji, możliwości realizacji zamierzeń, jeżeli osoba podlega ostrej i publicznej krytyce za swoje postępowanie w grupie towarzyskiej lub w rodzinie albo zostanie uwikłana w przedłużający się konflikt z kimś znaczącym, czy kiedy inni nakazują jej wykonania nieatrakcyjnych dla niej działań.

Młodzi ludzie doświadczają zdecydowanej większości codziennych kłopotów życiowych. Te drobne, ale licznie występujące problemy w relacjach międzyludzkich dla niektórych osób są szczególnie uciążliwe. Inaczej jest w przypadku ważnych wydarzeń życiowych. Tylko niektóre z nich są udziałem większości młodzieży. Wraz z wiekiem zwiększa się prawdopodobieństwo przeżycia napięcia emocjonalnego spowodowanego ważnymi wydarzeniami (por. m.in. Guskowska i in., 2001; Pufal-Struzik, 1997). Rezultaty badań wskazują, że młodzież za trudne uznaje sytuacje występowania przed audytorium, bycia przedmiotem drwin kolegów czy niespodziewanego sprawdzenia wiadomości i otrzymania oceny niedostatecznej (por. m.in. Gruskowska i in., 2001; Sęk, 2001; Lohman, Jarvis, 2000). Niewątpliwie odpytywanie ustne przez nauczyciela, ocena pracy ucznia przed całą klasą, wystąpienia publiczne itp. należą do sytuacji ekspozycji społecznej. Z przeglądu materiału empirycznego wynika również, że konflikt z nauczycielem, sprzeczki z kolegami ze szkoły i z sympatią oraz kłótnie z jednym lub obojgiem rodziców i innymi członkami rodziny stanowią ważne źródło napięć w okresie adolescencji (por. m.in. Jaworski, 2000; Guskowska i in., 2001; Kobus, Reyes, 2000). Ponadto szereg badań wskazuje na kolejną ważną grupę trudnych sytuacji społecznych wymienianą przez młodzież. Są to sytuacje, w których musiała ona zrezygnować z ważnych rzeczy wskutek nacisku stwarzanego przez wymagania, żądania i zakazy rodziców, nauczycieli czy kolegów (por. m.in., Sikora, Pisula, 2002; Guskowska i in., 2001; Pufal-Struzik, 1997).

Sytuacja trudna pobudza młodego człowieka do aktywności ukierunkowanej na odzyskanie równowagi pomiędzy wymaganiami a możliwościami i/lub poprawę stanu emocjonalnego. Aktywność, którą on podejmuje w trudnej sytuacji, rozpatruje się w konkretnym kontekście sytuacyjnym jako strategię radzenia sobie w aktualnej sytuacji trudnej (por. Tomaszewski, 1982; Wrześniewski, 1996). Z przeglądu badań nad

sposobami zmagania się z trudnymi sytuacjami społecznymi wynika, że wśród wymienionych przez młodzież strategii radzenia sobie w społecznej sytuacji trudnej można wyróżnić strategię zadaniową, która jest ukierunkowana na rozwiązanie i przezwyciężenie trudności w formie prób zmiany sytuacji czy zmiany własnego działania i strategię obrony w postaci agresywnego reagowania na trudności (strategia agresji), czy unikania konfrontacji z problemem (np. podejmowanie absorbujących czynności niezwiązanych z problemem, np. kino, spacer, porządki) (strategia unikania) (por. m.in. Frączek, 2003; Kossewska, 1995; Pisula, Baum, 1992).

Jak z tego widać z trudną sytuacją społeczną wiąże się problematyka szeregu zachowań, określanych jako strategie radzenia sobie w konkretnych sytuacjach trudnych, mających na celu przywrócenie równowagi pomiędzy wymaganiami a możliwościami przystosowawczymi, uniknięcie lub zminimalizowanie strat, napięć, niekorzystnych skutków. Ważne zatem wydaje się pytanie, dlaczego pewne osoby w trudnych sytuacjach społecznych wybierają właśnie te, a nie inne strategie. W literaturze przedmiotu zarówno teoretycznej, jak i empirycznej istnieją podstawy by przyjąć, iż znaczącymi czynnikami warunkującymi strategię zadaniową i strategię obrony radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych stosowane przez młodzież, są postawy wychowawcze rodziców i wzorzec strategii radzenia sobie w społecznych sytuacjach trudnych stosowane przez rodziców. Rezultaty badań wskazują, że prawidłowe postawy rodzicielskie sprzyjają rozwojowi nawyków zadaniowego zachowania się wobec trudności u dorastających, które są korzystne z punktu widzenia szans osiągnięcia celu działania i pokonania trudności, zaś nieprawidłowe rodzicielskie postawy sprzyjają kształtowaniu obronnych form reagowania na sytuacje trudne, np. wycofanie się i unikanie sytuacji trudnych czy nawyku agresywnego zachowania się (por. m.in. Januszewska, 2001; Tyszkowa, Bejnarowicz, 1973; Harwas-Napierała, 1995; Łukasiewicz, 2002; Olweus, 1980).

Dla kształtowania się określonego nawyku zachowania wobec trudności ma duże znaczenie nie tylko to, co stwarza warunki zdobywania doświadczeń w działaniu i ich właściwej organizacji, ale również wzory sposobów reagowania na trudności. Główne wzory reagowania na trudności dziecko znajduje w zachowaniu się rodziców w sytuacjach napięć emocjonalnych oraz w ich ustosunkowaniu się do trudności i niepowodzeń dziecka w działaniu (por. Tyszkowa, 1972). Rezultaty badań uzyskane m.in. przez T. Rostowską (1996), K. Ratzke i in. (1997), P. Zimbardo (1994), H. Liberską (1997), J. Ranschburga (1993) i B. Harwas-Napierałę (1995) wykazały, iż strategię zadaniową i strategię obrony (agresja, unik) radzenia sobie w sytuacjach trudnych człowiek uczy się przez obserwację, naśladowanie modeli takich właśnie zachowań (wzorców identyfikacyjnych) z najbliższego otoczenia. Środowiskiem stwarzającym naturalne warunki sprzyjające uczeniu się sposobów reagowania w odpowiedzi na sytuacje trudne jest rodzina, a rodzice są nierzadko dla dziecka pierwszymi modelami określonych strategii radzenia sobie z trudnościami.

Problem badawczy. Badania empiryczne skupiono wokół problemu roli rodzinnych czynników w kształtowaniu strategii zadaniowej i strategii obrony (agresji, uniku)

wykorzystywanych w trudnych sytuacjach społecznych przez młodzież, tj. roli postaw rodzicielskich i modelującego wpływu rodziców.

W ramach wspomnianego problemu sformułowano następujące podstawowe pytanie badawcze: jaki zespół zmiennych rodzinnych różnicuje strategie radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych stosowane przez młodzież?

Przedstawiony przegląd literatury przedmiotu pozwala na postawienie następującej hipotezy, której weryfikacji posłuży analiza wyników przeprowadzonych badań empirycznych.

Otóż przewiduje się, iż w związku z odmiennością strategii radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych zespół zmiennych rodzinnych będzie miał wartość różnicującą strategię radzenia sobie. Zestawienie postawy rodzicielskiej i strategii radzenia sobie stosowanych przez rodziców w społecznych sytuacjach trudnych stanowi czynnik różnicujący strategię radzenia sobie, stosowane w trudnych sytuacjach społecznych przez młodzież.

Metoda

Pomiar

W badaniach posłużono się autorskim kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie rodziców w trudnej sytuacji społecznej (*RRTSS*) (por. Borecka-Biernat, 2004), kwestionariuszem *PCR* forma III Roe-Siegelman do badania percepcji postaw rodzicielskich, autorską techniką nominacyjną do badania strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych (*TN RTSS*) i autorskim kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie młodzieży w trudnej sytuacji społecznej (*RTSS*) (por. Borecka-Biernat, 2003).

Kwestionariusz RRTSS składa się z dwóch wersji: *Moja matka* i *Mój ojciec*. Przeznaczony jest do badania strategii radzenia sobie rodziców w trudnych sytuacjach społecznych, przy czym zachowania te poznawane są w percepcji ich dorastających dzieci. Narzędzie własnego autorstwa posiada opisy 16 sytuacji trudnych społecznie w wersji *Moja matka* i taką samą liczbę opisów w wersji *Mój ojciec*. Do każdej z sytuacji podano 3 zachowania wyrażające radzenie sobie rodziców w sytuacji trudnej w percepcji ich dziecka – pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia (A), drugie do unikowego radzenia (U), a trzecie do zadaniowego radzenia sobie w sytuacji trudnej (Z). Metoda spełnia podstawowe wymogi psychometryczne. Kwestionariusz odznacza się zadowalającymi wskaźnikami rzetelności w aspekcie zgodności wewnętrznej (*alfa-Cronbacha*). Współczynniki zgodności wewnętrznej są zadowalająco wysokie w wersji dla matek (*M*) i ojców (*Oj*) zarówno dla skali agresywnego radzenia sobie rodziców w sytuacjach społecznie trudnych w percepcji dziecka „A” (*M* = 0,72; *Oj* = 0,79), jak i skali zadaniowego radzenia sobie rodzica w sytuacjach trudnych w percepcji dziecka „Z” (*M* = 0,71; *Oj* = 0,73). Rzetelność skali unikowego radzenia sobie rodziców w sytuacjach trudnych w percepcji dziecka „U”

($M = 0,65$; $Oj = 0,65$) jest niewiele poniżej wartości 0,70. Trafność diagnostyczną metody potwierdzono przez porównanie wyników uzyskanych od młodzieży w kwestionariuszu *RTSS Moja matka* i *Mój ojciec* z wynikami uzyskanymi od ich rodziców w innych kwestionariuszach, oceniających zbliżone zmienne (*Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji* autorstwa Z. Gasia i kwestionariusz *CISS-S* N. Endlera i J. Parkera w polskiej adaptacji K. Wrześniewskiego). Normy opracowano na podstawie badania próby uczniów w wieku 13-15 lat, z pierwszych i drugich klas gimnazjalnych, posiadających obojga rodziców.

Forma III kwestionariusza *PCR* służy do pomiaru postaw rodziców wobec dzieci. Postawy rodzicielskie poznawane są w percepcji córek i synów. Narzędzie autorstwa A. Roe i M. Siegelmana zawiera po 50 twierdzeń zarówno dla wersji *Moja matka*, jak i *Mój ojciec*. Składa się z pięciu skal, każda zaś zawiera po 10 stwierdzeń i opisuje pięć postaw rodzicielskich. Są to: postawa kochająca, postawa liberalna, postawa ochraniająca, postawa odrzucająca i postawa wymagająca.

Technika nominacyjna do badania strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych (*TN RTSS*) w opracowaniu własnym przeznaczona jest do badania grupowego klasy szkolnej, podobnie jak inne techniki socjometryczne, z których się wywodzi. Diagnozuje ogólny poziom strategii agresywnej, unikowej i zadaniowej jednostki stosowany w trudnych sytuacjach społecznych w percepcji jej koleżanek i kolegów. Wypełniana anonimowo przez uczniów, zawiera czternaście pytań o nazwiska osób z ich klasy, które wyróżniają się – w opinii koleżanek i kolegów – agresywną, unikową i zadaniową strategią radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. Pytania te ułożone są w postaci: „Kto w klasie...” Zadaniem respondentów jest wskazanie pisemne nazwisk dziewcząt i chłopców (oprócz swojego) odpowiadających prezentowanemu przejawom strategii zadaniowej i strategii obronnej. Analiza wyników uzyskanych techniką nominacyjną polega na obliczaniu, ile razy nazwisko danego ucznia pojawia się w odpowiedziach młodzieży, dotyczących różnych przejawów agresywnej, unikowej i zadaniowej strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. Przez zliczanie „głosów” uzyskuje się listę rangową osób, u których ich koleżanki i koledzy zaobserwowali agresywną, unikową i zadaniową strategię radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych.

Kwestionariusz RTSS przeznaczony jest do badania strategii radzenia sobie w społecznej sytuacji trudnej podejmowanej przez młodzież w średnim wieku szkolnym. Składa się z opisu 30 sytuacji trudnych kontaktu społecznego. Do każdej sytuacji podano 3 zachowania wyrażające radzenie sobie z sytuacją trudną – pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia (A), drugie do unikowego radzenia (U), a trzecie do zadaniowego radzenia sobie w sytuacji trudnej (Z). Kwestionariusz *RTSS* charakteryzuje się korzystnymi parametrami psychometrycznymi. Współczynniki rzetelności skal wyznaczone metodą wewnętrznej zgodności (*alfa*-Cronbacha) wynoszą od *alfa* = 0,84 (dla skal A i Z) do *alfa* = 0,67 (U). Trafność skal sprawdzano na wiele sposobów, między innymi potwierdzono trafność zbieżną w odniesieniu do rezultatów kwestio-

nariusza *Nastroje i Humory* Buss-Durkee w adaptacji M. Choynowskiego i kwestionariusza *RSSS* wersja B. Wrześniewskiego i D. Zalewskiej. Opracowane są normy na próbcie młodzieży w wieku 13-15 lat w skali stenowej.

Próba osób badanych. Przebadano grupę 376 dziewcząt i 404 chłopców w wieku 13-15 lat. Ogółem w przeprowadzonych badaniach wzięło udział 780 osób. Badani byli uczniami pierwszych i drugich klas gimnazjalnych z Wrocławia i okolicznych miejscowości. W celu porównania strategii zadaniowej i strategii obrony (agresji, uniku) radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych wydzielono grupy młodzieży ze względu na wysokie wyniki w skalach kwestionariusza *RTSS* i techniki nominacyjnej (*TN RTSS*). Grupa młodzieży wykorzystująca w trudnych sytuacjach społecznych strategię agresji radzenia sobie (A) składa się ze 102 osób (36 dziewcząt i 66 chłopców), grupa młodzieży stosująca jako sposób radzenia sobie strategię uniku (U) składa się z 71 osób (34 dziewcząt i 37 chłopców) i grupa młodzieży wykorzystująca w trudnych dla siebie sytuacjach strategię zadaniową radzenia sobie (Z) składa się ze 120 osób (73 dziewcząt i 47 chłopców).

Wyniki badań

Zestawiono analizę dyskryminacyjną celem ustalenia rodzinnych predyktorów strategii obrony (agresja, unik) i strategii zadaniowej radzenia sobie młodzieży w społecznych sytuacjach trudnych przy uwzględnieniu wyników w pięciu skalach kwestionariusza *PCR* w wersji *Moja matka* i *Mój ojciec*: postawa kochająca (L), postawa odrzucająca (R), postawa wymagająca (D), postawa liberalna (C) i postawa ochraniająca (A) oraz wyniki w trzech skalach kwestionariusza *RRTSS* w wersji *Moja matka* i *Mój ojciec*: agresywne radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych (strategia A), unikowe radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych (strategia U) i zadaniowe radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych (strategia Z). Rodzinne dyskryminanty jako wskaźniki prognozy, określone spośród szesnastu zmiennych rodzinnych, dostarczają podstaw (w określonym procencie) do trafnego przewidywania przynależności badanych do jednej z dwu wyodrębnionych grup (por. Brzeziński, 1984). W niniejszych badaniach są to grupy młodzieży o wysokim poziomie strategii obrony (agresji, uniku) i strategii zadaniowej w trudnych sytuacjach społecznych, uwzględniające ich płeć. W dalszej części opracowania podano kolejno wyniki dotyczące relacji: strategia agresji radzenia sobie młodzieży – strategia uniku radzenia sobie młodzieży; strategia agresji radzenia sobie młodzieży – strategia zadaniowa radzenia sobie młodzieży i strategia uniku radzenia sobie młodzieży – strategia zadaniowa radzenia sobie młodzieży.

Na podstawie przeprowadzonej analizy dyskryminacyjnej nie określono podstawowych wskaźników psychologicznych – predyktorów spośród szesnastu zmiennych rodzinnych różnicujących młodzież (ogółem, ze względu na płeć), która w radzeniu

sobie w sytuacjach trudnych wykorzystuje strategie agresji od młodzieży (ogółem, ze względu na płeć), która jako sposób radzenia stosuje unikanie konfrontacji z sytuacją trudną. Oznacza to, że dobrane zmienne rodzinne nie mają wartości predyktywnej, pozwalającej na przewidywanie, jaki procent badanej młodzieży będzie w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach stosował strategie agresji, a jakie strategie uniku.

Przejdźmy teraz do określenia podstawowych wskaźników psychologicznych – predyktorów spośród szesnastu zmiennych rodzinnych, na podstawie których można zakwalifikować badane osoby bądź do grupy stosującej w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach strategie agresji, bądź do grupy stosującej w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach strategię zadaniową (zob. Tabela 1).

Tabela 1. Czynniki rodzinne wyodrębnione jako dyskryminanty różnicujące młodzież stosującą strategie agresywną (A) i zadaniową (Z) radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych z uwzględnieniem płci

Osoby badane	Dyskryminanty	Lambda Wilksa	F usun.	P	1-Toler. (R ²)
Ogółem	L ojca	0,83	12,81	0,0004	0,36
	A ojca	0,81	8,17	0,005	0,31
	strategia U matki	0,84	16,68	0,00006	0,03
	strategia Z ojca	0,82	10,67	0,001	0,14
Lambda Wilksa: 0,78; przybl. F (4,217) = 15,40; p < 0,00001					
Dziewczęta	C ojca	0,81	8,28	0,005	0,16
	strategia Z matki	0,78	4,90	0,03	0,03
	strategia A ojca	0,80	7,21	0,009	0,20
	strategia U ojca	0,81	8,82	0,004	0,15
Lambda Wilksa: 0,75; F (4,104) = 8,83; p < 0,0001					
Chłopcy	R matki	0,82	5,10	0,03	0,17
	strategia U matki	0,83	6,11	0,02	0,16
	strategia Z ojca	0,83	5,85	0,02	0,11
Lambda Wilksa: 0,79; F (3,109) = 9,88; p < 0,0001					

Legenda: L – postawa kochająca, A – postawa ochraniająca, R – postawa odrzucająca, C – postawa liberalna, strategia A – agresywne radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych, strategia U – unikowe radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych, strategia Z – zadaniowe radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych

Przeprowadzona analiza dyskryminacyjna z uwzględnieniem podziału młodzieży (ogółem badanych) na dwie grupy pozwoliła na wyodrębnienie czterech dyskryminant (spośród szesnastu): postawa kochająca (L) i ochraniająca (A) spostrzegana

u ojca oraz percypowane przez młodzież strategie radzenia sobie rodziców w trudnych sytuacjach społecznych: strategia unikowa matki (strategia U) i strategia zadaniowa ojca (strategia Z).

Parametry równania dyskryminacyjnego, świadczą o tym, że ojciec dziecka dorastającego, który nawiązuje z nim kontakt oparty na wzajemnej sympatii i zrozumieniu, otacza go troskliwą opieką, ale widzi w nim wzrastającą odrębną jednostkę z własnym życiem i potrzebami i sam stosuje strategię zadaniową w okresie zmagania się z sytuacją trudną oraz matka z niskim nasileniem unikowego sposobu radzenia sobie z rozwiązywaniem problemów – decydują w istotnym stopniu o przynależności dziecka do grupy tych osób, które w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych stosują strategię o charakterze zadaniowym.

Z kolei ojciec, który nie zapewnia dziecku ciepła i więzi emocjonalnych, deprymuje jego potrzeby emocjonalne i nie pozwala mu na konfrontacje z różnymi sytuacjami oraz ma nieznaczące nastawienie zadaniowe do problemu i matka, która odsuwa od siebie problem poprzez angażowanie się w czynności zastępcze – decydują głównie o tym, czy dziecko w radzeniu sobie w trudnych dla siebie sytuacjach będzie stosować strategię agresji.

Cztery te zmienne zamieszczone w Tabeli 1, wyjaśniają łącznie 22% wariancji. Trafność przyporządkowania poszczególnych osób do grupy o strategii agresji radzenia sobie i strategii zadaniowej radzenia sobie na podstawie tych czterech dyskryminant łącznie traktowanych, jest umiarkowana i sięga 70,27%. Przy czym większa jest trafność kwalifikowania do grupy dorastających, stosujących w radzeniu sobie w sytuacjach trudnych strategię zadaniową (80,83%) niż do grupy dorastających, stosujących strategię agresywną radzenia sobie w sytuacjach trudnych (57,84%). Szczegółowe wyniki przedstawia Tabela 2.

Tabela 2. Procent przewidywanego trafnego zaklasyfikowania badanej młodzieży do grupy stosującej strategię agresywną (A) i zadaniową (Z) radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych na podstawie funkcji dyskryminacyjnej dotyczącej czynników rodzinnych

Osoby badane	Grupa faktyczna	Grupa przewidywana		Ogółem
		A	Z	
Ogółem	A	59 57,84%	43 42,16%	102 100%
	Z	23 19,17%	97 80,83%	120 100%
Dziewczęta	A	18 50,00%	18 50,00%	36 100%
	Z	4 5,48%	69 94,52%	73 100%
Chłopcy	A	49 74,24%	17 25,76%	66 100%
	Z	17 36,17%	30 63,83%	47 100%

Nasuwa się pytanie, jakie zestawienia zmiennych rodzinnych są charakterystyczne dla dziewcząt i chłopców o strategii agresji radzenia sobie i strategii zadaniowej radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych? W każdym wypadku chodzi o wyodrębnienie takiego zespołu zmiennych rodzinnych, których wybór różnicuje porównywane w ramach każdej płci grupy dorastających o strategii agresji radzenia sobie i o strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacjach trudnych.

Przeprowadzona analiza dyskryminacyjna wszystkich szesnastu zmiennych rodzinnych z uwzględnieniem podziału dziewcząt na dwie grupy, pozwoliła na wyodrębnienie czterech dyskryminant, takich jak: postawa liberalna (C) spostrzegana u ojca oraz percypowane przez córki strategie radzenia sobie rodziców w trudnych sytuacjach społecznych: strategia zadaniowa radzenia sobie matki (strategia Z), strategia agresywna radzenia sobie ojca (strategia A) i strategia unikowa radzenia sobie ojca (strategia U) (zob. Tabela 1).

Analiza materiału empirycznego ujawniła, że ojciec, który zapewnia córce akceptację, ciepło uczuciowe, jest otwarty na jej sprawy i wspiera ją w podejmowaniu ważnych decyzji, a jednocześnie pozwala córce na bycie niezależną, a sam, będąc w trudnych sytuacjach nie stosuje strategii obronnych (agresji, uniku) i matka, która w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach wykorzystuje strategię zadaniową, koncentruje się na rozwiązaniu problemu – decydują w istotny sposób o przynależności córki do grupy tych osób, u których w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych należy się liczyć z wyraźną tendencją do stosowania strategii zadaniowej.

Następująca konstelacja rodzinnych dyskryminant: ojciec, który nie okazuje ciepła, nie wchodzi w pozytywne relacje ze swoją córką, unika z nią kontaktu i nie interesuje się jej sprawami, a w radzeniu sobie, będąc w sytuacjach trudnych wykorzystuje zdecydowanie strategię obronną (agresja, unik) i matka, która w trudnych dla siebie sytuacjach ujawnia nieznaczące nasilenie umiejętności radzenia sobie z rozwiązaniem problemów – decyduje o tym, czy u badanych dziewcząt wystąpi strategia agresji radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych.

Te cztery zmienne zamieszczone w Tabeli 1, wyjaśniają łącznie 25% wariancji. Trafność przyporządkowania poszczególnych dziewcząt do grup o strategii agresji radzenia sobie i strategii zadaniowej radzenia sobie w społecznych sytuacjach trudnych, na podstawie czterech dyskryminant łącznie traktowanych, wynosi 79,82%. Trafność zaliczania dziewcząt do strategii zadaniowej jest bardzo wysoka i wynosi 94,52%, a do strategii agresji radzenia sobie – 50,00% (zob. Tabela 2).

Zobaczymy teraz, jakie zmienne wejdą do równania różnicującego chłopców, którzy w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych stosują strategie agresywne z chłopcami, którzy stosują strategie zadaniowe. Dane zawarte w Tabeli 1 pozwolą odpowiedzieć na to pytanie. Spośród badanych szesnastu zmiennych rodzinnych trzy weszły do równania dyskryminacyjnego: postawa odrzucająca (R) spostrzegana u matki oraz percypowane przez synów strategie radzenia sobie rodziców w trudnych sytuacjach społecznych, strategia unikowa radzenia sobie matki (strategia U) i strategia zadaniowa radzenia sobie ojca (strategia Z).

Parametry równania dyskryminacyjnego: im bardziej akceptująca matka, im mniej w jej stosunku do syna chłodu a więcej otwartości na jego sprawy, im więcej wzajemnego zrozumienia między matką i dorastającym synem, a mniej kar rygorystycznych, i która w trudnych dla siebie sytuacjach ujawnia nieznaczne nasilenie unikowego sposobu radzenia sobie z rozwiązywaniem problemów oraz ojciec, który w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach wykorzystuje głównie strategię zadaniową – decydują w istotnym stopniu o przynależności syna do grupy tych osób, które w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych stosują strategię zadaniową.

Natomiast konfiguracja wyników: im bardziej postawa matki nasycona jest chłodem, a zatem im częściej chłopiec spotyka się z chłodem uczuciowym, dezaprobatą, krytyką, odtrąceniem i z egzekwowaniem właściwego postępowania w sposób wrogi, a w radzeniu sobie matka raczej wykorzystuje strategię o charakterze obronnym, jakim jest unikanie oraz ojciec, który w czasie zmagania się z sytuacją trudną nieznacznie wykorzystuje strategię zadaniową – decyduje o tym, czy u badanego chłopca w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych będzie występować strategia agresji.

Trzy zmienne, które weszły do równania dyskryminacyjnego, wyjaśniają łącznie 21% zmienności. Trafność przyporządkowania poszczególnych chłopców do grupy o strategii agresji radzenia sobie i strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacji trudnej na podstawie funkcji dyskryminacyjnej, a więc biorąc pod uwagę te trzy dyskryminanty, wynosi 69,91%. Przy czym nieco większa jest trafność kwalifikowania chłopców do grupy o strategii agresywnej radzenia sobie (74,24%) niż do grupy o strategii zadaniowej radzenia sobie (63,83%). Szczegółowe wyniki są przedstawione w Tabeli 2.

Zajmijmy się teraz określeniem podstawowych wskaźników psychologicznych – predyktorów spośród szesnastu zmiennych rodzinnych, na podstawie których można zakwalifikować badane osoby bądź do grupy o strategii unikowej radzenia sobie, bądź do grupy o strategii zadaniowej radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych.

Przeprowadzona analiza dyskryminacyjna z uwzględnieniem podziału młodzieży (ogółem badanych) na dwie grupy pozwoliła na wyodrębnienie czterech dyskryminant (spośród szesnastu): postawa odrzucająca (R) spostrzegana u matki, postawa kochająca (L) spostrzegana u ojca oraz percypowane przez młodzież strategie radzenia sobie rodziców w trudnych sytuacjach społecznych: strategia unikowa radzenia sobie matki (strategia U) i strategia zadaniowa radzenia sobie ojca (strategia Z) (zob. Tabela 3).

Następująca konstelacja rodzinnych dyskryminant: matka, która nie unika kontaktu z dzieckiem i nie stosuje wobec niego rygorystycznych kar, a w okresie zmagania z sytuacją trudną ujawnia niskie nasilenie strategii polegającej na ucieczce od problemów i ich unikaniu oraz ojciec, który nie ukrywa pozytywnych uczuć, wchodzi w życzliwe relacje emocjonalne ze swoim dzieckiem, jest otwarty i zaangażowany (jednak bez nadmiernej ingerencji) w jego sprawy, wyraża zachętę do samodzielnego podejmowania decyzji i radzenia sobie w różnych kontekstach społecznych i sam stosuje strategię zadaniową w rozwiązywaniu problemów – decyduje o tym, czy u badanego dziecka w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych będzie występowała strategia zadaniowa.

Tabela 3. Czynniki rodzinne wyodrębnione jako dyskryminanty różnicujące młodzież stosującą strategię unikową (U) i zadaniową (Z) radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych z uwzględnieniem płci

Osoby badane	Dyskryminanty	Lambda Wilksa	F usun.	p	1-Toler. (R ²)
Ogółem	R matki	0,79	11,51	0,0009	0,07
	L ojca	0,77	7,12	0,008	0,15
	strategia U matki	0,77	8,17	0,005	0,02
	strategia Z ojca	0,77	6,53	0,01	0,11
Lambda Wilksa: 0,74; przybl. F (4,186) = 16,33; p < 0,0001					
Dziewczęta	R matki	0,85	7,47	0,007	0,02
	L ojca	0,89	13,07	0,00005	0,02
Lambda Wilksa: 0,79; F (2,104) = 13,79; p < 0,001					
Chłopcy	R matki	0,75	4,70	0,03	0,09
	strategia Z matki	0,77	6,73	0,01	0,08
	strategia U matki	0,78	8,47	0,005	0,01
Lambda Wilksa: 0,71; F (3,80) = 11,00; p < 0,0001					

Legenda: L – postawa kochająca, R – postawa odrzucająca, strategia U – unikowe radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych, strategia Z – zadaniowe radzenie sobie w trudnych sytuacjach społecznych

Natomiast układ wyników: matka, która ujawnia w stosunku do swego dziecka „chłód uczuciowy”, nie unika wobec niego rygorystycznych metod karania i jako sposób radzenia sobie w trudnych sytuacjach wykorzystuje zdecydowanie strategię obroną, jaką jest unikanie problemów oraz ojciec, który nie kocha swojego dziecka, zachowuje się wobec niego chłodno, nie otacza go troską i nie jest zainteresowany jego sprawami, poczynaniami i mający nieznaczne nastawienie zadaniowe do problemu – decyduje w istotnym stopniu o przynależności dorastającego dziecka do grupy tych osób, u których w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych należy się liczyć z wyraźną tendencją do stosowania strategii unikowej.

Cztery zmienne, które weszły do równania dyskryminacyjnego, wyjaśniają łącznie 26,00% zmienności. Łączna moc wyodrębnionych rodzinnych dyskryminant, warunkujących trafne przewidywanie przynależności osób badanych do grupy o strategii unikowej radzenia sobie i o strategii zadaniowej radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych wynosi 76,44%. Przy czym większa jest trafność kwalifikowania do grupy dorastających, stosujących w radzeniu sobie w sytuacjach trudnych strategię zadaniową (90,00%) niż do grupy dorastających, stosujących strategię unikową (53,52%). Szczegółowe dane procentowe prezentuje Tabela 4.

Z uwagi na fakt, że zmienne rodzinne odróżniające dziewczęta i chłopców stosujących strategię unikową radzenia sobie od stosujących strategię zadaniową radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych mogą być w pewnym stopniu odmienne, przeprowadzono oddzielnie analizy dyskryminacyjne na zmiennych rodzinnych wydzielonych z uwagi na płeć (por. Tabela 3).

Tabela 4. Procent przewidywanego trafnego zaklasyfikowania badanej młodzieży do grupy stosującej strategię unikową (U) i zadaniową (Z) radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych na podstawie funkcji dyskryminacyjnej dotyczącej czynników rodzinnych

Osoby badane	Grupa faktyczna	Grupa przewidywana		Ogółem
		U	Z	
Ogółem	U	38 53,52%	33 46,48%	71 100%
	Z	12 10,00%	108 90,00%	120 100%
Dziewczęta	U	17 50,00%	17 50,00%	34 100%
	Z	6 8,22%	67 91,78%	73 100%
Chłopcy	U	26 70,27%	11 29,73%	37 100%
	Z	8 17,02%	39 82,98%	47 100%

Przeprowadzona analiza dyskryminacyjna wszystkich szesnastu zmiennych rodzinnych z uwzględnieniem podziału dziewcząt na dwie grupy, pozwoliła na wyodrębnienie dwóch dyskryminant, takich jak: postawa odrzucająca (R) matki i postawa kochająca (L) ojca spostrzegana przez ich córki.

Parametry równania dyskryminacyjnego: matka, która nie jest wrogo ustosunkowana wobec córki, nie unika z nią kontaktu i nie stosuje wobec niej rygorystycznych kar oraz ojciec, który nie ukrywa pozytywnych uczuć, wchodzi w życzliwe relacje emocjonalne ze swoją córką, jest otwarty i zaangażowany (jednak bez nadmiernej ingerencji) w jej sprawy, wyraża zachętę do samodzielnego podejmowania decyzji i radzenia sobie w różnych sytuacjach – decydują o tym, czy u badanej dziewczyny w radzeniu sobie w trudnej sytuacji społecznej będzie występować strategia zadaniowa.

Natomiast konfiguracja wyników: matka, która odrzuca swoją córkę, unika, ogranicza z nią kontakty i stosuje rygorystyczne metody karania oraz ojciec, który nie kocha swojej córki, zachowuje się w stosunku do niej chłodno, nie otacza córki troską i nie jest zainteresowany jej sprawami – decyduje w istotny sposób o przynależności dziewczyny do grupy tych osób, u których w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych należy się liczyć z wyraźną tendencją do stosowania strategii unikowej.

Te dwie zmienne, które weszły do równania dyskryminacyjnego, wyjaśniają łącznie 21% zmienności. Na podstawie powyższych dwóch dyskryminant można trafnie określić przynależność bądź do jednej, bądź do drugiej grupy – 78,51% badanych dziewcząt. Trafność zaliczania dziewcząt do grupy strategii zadaniowej radzenia sobie wynosi 91,78%, a do grupy strategii unikowej radzenia sobie – 50% (zob. Tabela 4).

Nasuwa się pytanie, które ze zmiennych rodzinnych wejdą do równania różnicującego chłopców, którzy w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych stosują strategię unikową z chłopcami, którzy wykorzystują strategię zadaniową? Dane zawarte w Tabeli 3 pozwolą na podanie odpowiedzi na to pytanie. Przeprowadzona analiza dyskryminacyjna wszystkich szesnastu zmiennych rodzinnych z podziałem chłopców na dwie grupy pozwoliła na wyodrębnienie trzech dyskryminant, takich jak: postawa odrzucająca (R) spostrzegana u matki oraz percypowana przez synów strategia radzenia sobie matki w trudnych sytuacjach społecznych, strategia zadaniowa radzenia sobie (strategia Z) i strategia unikowa radzenia sobie (strategia U).

Następująca konstelacja rodzinnych dyskryminant: matka, która nie ujawnia w stosunku do swego syna „chłodu uczuciowego”, nie unika z nim kontaktu i nie stosuje wobec niego rygorystycznych metod karaniania, a w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach stosuje jako podstawową strategię polegającą na koncentracji na zadaniu i nieznacznie radzi sobie za pomocą unikania problemów – decyduje o tym, czy u badanego chłopca w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych będzie wykorzystywana strategia zadaniowa.

Natomiast parametry równania dyskryminacyjnego, w tym jego istotność, świadczą o tym, że matka, która nie okazuje ciepła, nie wchodzi w pozytywne relacje ze swoim dorastającym synem, unika z nim kontaktu i nie interesuje się jego sprawami, stosuje rygorystyczne kary, a w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach stosuje jako podstawową strategię polegającą na unikaniu problemów oraz nieznacznie radzi sobie za pomocą koncentracji na zadaniu – decyduje o przynależności chłopca do grupy tych osób, u których w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach społecznych należy się liczyć ze stosowaniem strategii unikowej.

Te trzy składniki równania dyskryminacyjnego wyjaśnia łącznie 29% zmienności. Łączna moc wyodrębnionych trzech dyskryminant warunkujących trafne przewidywanie przynależności bądź do jednej, bądź do drugiej grupy wynosi 77,38% badanych chłopców. Trafność kwalifikowania chłopców do grupy strategii zadaniowej radzenia sobie wynosi 82,98%, a do grupy strategii unikowej radzenia sobie – 70,27% (zob. Tabela 4).

Podsumowanie

Na zakończenie naszych rozważań spróbujemy uporządkować zebrane w toku badania dane empiryczne. Przedstawione wyniki badań pozwalają stwierdzić wyższe nasilenie niekorzystnych postaw wychowawczych (nadmierny dystans) u matek i ojców młodzieży (cała grupa i uwzględniając płeć) stosującej strategię obrony (agresja, unik) radzenia sobie w sytuacjach trudnych w porównaniu do młodzieży (cała grupa i uwzględniając płeć) stosującej w radzeniu sobie w sytuacjach trudnych strategię zadaniową. Matki, szczególnie wobec chłopców, którzy w radzeniu sobie stosują strategię obrony (agresja, unik) są chłodne uczuciowo, mają do nich wrogi stosunek, uni-

kają i ograniczają z nimi kontakty oraz stosują rygorystyczne kary. Ojcowie wobec dziewcząt, które w radzeniu sobie stosują strategię unikową są mało kochający, czyli chłodni uczuciowo, a przy tym nie są zainteresowani ich sprawami i poczynaniami, unikają z nimi kontaktu. Interesujący wydaje się być ujawniony fakt, iż dziewczęta stosujące w sytuacjach trudnych strategię agresji radzenia sobie spostrzegają swoich ojców jako bardziej pozostawiających im dużą swobodę w działaniu i tolerujących naruszenie norm społecznych. Ojcowie tolerujący zachowania agresywne (zgodnie z teorią uczenia się) dostarczają pozytywnych wzmocnień utrwalających te zachowania. Warto zwrócić uwagę, iż strategia unikowa radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych, szczególnie istotnie wyższe jej nasilenie, charakteryzuje matki chłopców, u których obserwuje się wysoki poziom strategii unikowej stosowanej w trudnych sytuacjach społecznych. Okazało się również, iż dziewczęta, u których obserwuje się wysoki poziom strategii agresji stosowanej w społecznych sytuacjach trudnych spostrzegają wyższe nasilenie strategii agresji radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych u swoich ojców. Nasuwa się przypuszczenie, iż w badanej grupie młodzieży w kształtowaniu strategii obrony radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych istotną rolę odgrywają cechy osobowe rodzica, z którym się utożsamiają, a nie zgodność płci modela i osoby identyfikującej (por. Rychlak, Legerski, 1967).

Z kolei analiza wyników młodzieży (cała grupa i uwzględniając płeć) stosującej w trudnych sytuacjach społecznych strategię zadaniową, w porównaniu do młodzieży stosującej w trudnych sytuacjach społecznych strategię obronne (agresja, unik), ujawniła wyższe nasilenie korzystnych postaw wychowawczych (akceptacja) u matek i ojców. Matki, szczególnie wobec chłopców są bardziej akceptujące, mniej jest w ich stosunku do syna „chłodu uczuciowego” a więcej otwartości na jego sprawy, więcej jest zrozumienia między matką i dorastającym synem a mniej kar rygorystycznych. Ojcowie okazują dziewczętom, które w radzeniu sobie stosują strategię zadaniową swoją akceptację, ciepło uczuciowe i otaczają troską, zapewniają poczucie bezpieczeństwa, są szczerze zainteresowani ich sprawami, a jednocześnie, będąc dla nich oparciem, wyrażają zachętę do niezależności i przyjmowania odpowiedzialności za własne działania. Analiza wyników badań ujawniła także wyższe nasilenie strategii zadaniowej radzenia sobie w trudnych sytuacjach spostrzeganej u matki i ojca przez chłopców wykorzystujących zadaniowy sposób radzenia sobie z problemami. Okazało się również, że dziewczęta, które wykorzystują w sytuacjach trudnych formę radzenia o charakterze zadaniowym spostrzegają u swoich ojców wyższe nasilenie strategii zadaniowej radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. Warto tu zwrócić uwagę na preferencje oddziaływań sprzyjających strategii zadaniowej radzenia sobie dziewcząt przez rodzica odmiennej płci.

W konkluzji przeprowadzonych badań można stwierdzić, iż rolę predyktorów, na podstawie których można w stopniu umiarkowanym (69%-79%) przewidzieć strategię agresji (uniku) i strategię zadaniową radzenia sobie młodzieży dorastającej w trudnych sytuacjach społecznych, pełni zespół określonych zmiennych rodzinnych: spostrzegane przez dorastającą młodzież postawy wychowawcze rodziców: postawa

kochająca, liberalna i nadmiernie opiekuńcza ojca, postawa odrzucająca matki oraz percybowane przez młodzież strategie obrony (agresja, unik) i strategię zadaniową radzenia sobie rodziców. Wyodrębnione zmienne rodzinne stanowią ważną kategorię wskaźników psychologicznych umożliwiającą dość trafne przewidywanie strategii agresji (strategii uniku) i strategii zadaniowej radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Warto nadmienić, iż na podstawie przeprowadzonej analizy dyskryminacyjnej nie określono podstawowych wskaźników psychologicznych – predyktorów spośród szesnastu zmiennych rodzinnych różnicujących młodzież (ogółem, ze względu na płeć), która w radzeniu sobie w sytuacjach trudnych wykorzystuje strategię agresji od młodzieży (ogółem, ze względu na płeć), która jako sposób radzenia stosuje unikanie konfrontacji z sytuacją trudną. Zmienne rodzinne nie mają wartości predyktywnej, pozwalającej na zakwalifikowanie badanych bądź do grupy tych osób, które w warunkach trudnych radzą sobie przez atak, bądź do grupy tych osób, które stosują unikanie jako sposób radzenia sobie. Podsumowując, przeprowadzone analizy częściowo potwierdziły zasadność sformułowanej hipotezy.

Literatura cytowana

- Borecka-Biernat, D. (2003). Kwestionariusz radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 9-36.
- Borecka-Biernat, D. (2004). Kwestionariusz radzenia sobie rodziców w trudnych sytuacjach społecznych w percepcji dziecka. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Psychologia*, XII, 29-51.
- Brzeziński, J. (1984). *Elementy metodologii badań psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Frączek, A. (2003). Wszystko o twojej agresji. *Charaktery*, 7, 28-30.
- Guszkowska, M., Gorący A., Rychta-Siedlecka, J. (2001). Ważne zdarzenia życiowe i codzienne kłopoty jako źródło stresu w percepcji młodzieży. *Edukacja Otwarta*, 4, 155-163.
- Harwas-Napierała, B. (1995). *Nieśmiałość dorosłych. Geneza – diagnostyka – terapia*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Januszevska, E. (2001). Style reagowania na stres w kontekście postaw rodzicielskich. Badania młodzieży w okresie adolescencji. W: D. Kornas-Biela (red.) *Rodzina: źródło życia i szkoła miłości* (s. 311-344). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Jaworski, R. (2000). Konflikt pokoleń w okresie adolescencji. Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem. W: J. Jaworski, A. Wielgus, J. Łukjaniuk (red.) *Problemy człowieka w świetle psychologii* (s. 27-54). Płock: Wyd. Naukowe NOVUM.
- Kobus, K., Reyes, O. (2000). A descriptive study of urban mexican american adolescents' perceived stress and coping. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 22, 163-178.
- Kossewska, J. (1995). Młodzież studiująca i stres: problemy stresotwórcze i sposoby radzenia sobie ze stresem. *Roczniki Komisji Nauk Pedagogicznych*, XLVIII, 115-129.

- Liberska, H. (1997). Rola rodziny i rówieśników w zachowaniu się młodzieży w sytuacjach trudnych. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 9, 193-205.
- Lohman, B., Jarvis, P. (2000). Adolescent stressors, coping strategies, and psychological health studied in the family context. *Journal of Youth and Adolescence*, 29, 15-43.
- Łukaszewicz, M. (2002). Wpływ postaw rodzicielskich na poziom agresywności młodzieży. *Wychowanie na co Dzień*, 7-8, 14-16.
- Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis. *Developmental Psychology*, 16, 644-666.
- Pisula, E., Baum, M. (1992). Jak dzieci radzą sobie ze stresem. *Edukacja i Dialog*, 8, 11-14.
- Pufal-Struzik, I. (1997). Niektóre cechy osobowości młodzieży agresywnej. *Psychologia Wychowawcza*, 2, 151-156.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*, Warszawa: WSiP.
- Ratzke, K., Sanders, M., Diepold, B., Krannich, S., Cierpka, M. (1997). Uber Aggression und Gewalt bei Kinder in untrschiedlichen Kontexten. *Praxis, Kinderpsychologie, Kinderpsychiatrie*, 46, 153-168.
- Rostowska, T. (1996). Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie zachowań agresywnych. *Przegląd Psychologiczny*, 39, 1-2, 177-186.
- Rychlak, J., Legerski, A. (1967). A sociocultural theory of appropriate sexual role identification and level of personal adjustment. *Journal of Personality*, 1, 36-38.
- Sęk, H. (2001). *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Sikora, R., Pisula, E. (2002). Przyczyny stresu i strategie radzenia sobie ze stresem u młodzieży w wieku 14-16 lat. *Polskie Forum Psychologiczne*, 2, 2, 110-122.
- Tomaszewski, T. (1982). Człowiek w sytuacji. W: T. Tomaszewski (red.) *Psychologia* (s. 17-36). Warszawa: PWN.
- Tyszkowa, M. (1972). *Problemy psychicznej odporności dzieci i młodzieży*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Tyszkowa, M. (1977). Zachowanie się dzieci i młodzieży w sytuacjach trudnych. Teoretyczno-metodologiczne podstawy badań. W: M. Tyszkowa (red.) *Zachowanie się młodzieży w sytuacjach trudnych i rozwój osobowości* (s. 7-17). Poznań: Wyd. UAM.
- Tyszkowa, M. (1978). Sytuacyjno-poznawcza koncepcja odporności psychicznej. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 3-15.
- Tyszkowa, M., Bejnarowicz, A. (1973). Odporność psychiczna dzieci a postawy wychowawcze matek. *Problemy Rodziny*, 1, 27-36.
- Wrześniewski, K. (1996). Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problemy pomiaru. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.) *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne* (s. 44-64). Katowice: Wyd. UŚ.
- Zimbardo, P. (1994). *Nieśmiałość. Co to jest? Jak sobie z nią radzić?* Warszawa: PWN.